

Η βιβλιοθήκη Μουτζάν. Η ιταλομάθεια της Ελισάβετ Μαρτινέγκου (1801-1832)

Cristiano Luciani*

Με την παρούσα εισήγηση θα προσπαθήσουμε να εξιχνιάσουμε την ιταλομάθεια ως ξεχωριστή πλευρά της πολιτισμικής εκπαίδευσης της Ζακυνθινής συγγραφέα Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου (1801-1832)¹. Η εκπαίδευσή της αυτή επηρεάζεται προφανώς, σε σημαντικό βαθμό, από το ιστορικό και κοινωνικό κλίμα του νησιού της και, αδρότερα, από όλα τα Επτάνησα, που καθορίζεται βασικά από την αιώνια επιρροή της βενετικής κυριαρχίας. Σπουδαίο στοιχείο, ωστόσο, αποτέλεσε και η ισχυρή τοπική παράδοση.

Όπως είναι γνωστό, κατά τη διάρκεια της Ενετοκρατίας στη Ζάκυνθο καθώς και στην Κέρκυρα, η επίσημη γλώσσα του πολιτισμού και της διοίκησης ήταν τα ιταλικά. Αυτό τουλάχιστον ίσχυε έως το 1797, όταν δηλαδή, μετά τη Συνθήκη του Κάμπο Φόρμιο, αναγνωρίστηκαν τα ελληνικά ως έγκυρο επικοινωνιακό όργανο. Παρόλα αυτά, η επικράτηση της νεοελληνικής γλώσσας δεν υπήρξε ούτε εύκολη ούτε αυτόματη. Η δυσκολία αυτή μαρτυρείται όταν, χρόνια αργότερα, η Συντακτική Επιτροπή του ανεξάρτητου Κράτους των Ιόνιων Νησιών υποχρεώθηκε επανειλημμένα να προσπαθήσει να νομοθετήσει σχετικά με τη επιβολή της ελληνικής γλώσσας στον τομέα της γραφειοκρατίας και στη καθημερινή ζωή².

Στην πολιτιστική κατάσταση των Επτανήσων επέδρασε ασφαλώς ο αντίκτυπος των απότομων αλλαγών στην πολιτική τους κυβέρνηση κατά τη διάρκεια μιας πολύ περίπλοκης περιόδου που τοποθετείται μεταξύ της Συνθήκης του Κάμπο Φόρμιο και την προσάρτηση των Επτανήσων στην υπόλοιπη Ελλάδα το 1864 (σε γενικές γραμμές: γαλλική κατοχή, ρωσο-τουρκικό προτεκτοράτο, πάλι γαλλική κατοχή και, τέλος, βρετανική κυριαρχία). Με το περιορισμό, ως εκ τούτου, των σχέσεων με την Ιταλία, η Ελλάδα έκλινε όλο και περισσότερο προς την Ευρώπη των μεγάλων δυνάμεων: της Γαλλίας, της Αυστρίας, της Αγγλίας και της Ρωσίας.

Εντούτοις, η ιταλική κουλτούρα, ιδιαίτερα στα Επτάνησα, είχε αφήσει ένα ανεξίτηλο σημάδι, του οποίου η ιδιωτική εκπαίδευση της Μουτζάν Μαρτινέγκου αποτελεί ουσιώδη επιβεβαίωση. Οι ιδιωτικοί δάσκαλοί της, δηλαδή οι τοπικοί κληρικοί Γεώργιος Τσουκαλάς, Βασίλειος Ρωμαντζάς αλλά, πάνω απ' όλα, ο Κωνσταντινουπολίτης Θεοδόσιος Δημάδης, οι μόνοι που είχαν την άδεια να συγχάζουν το σπίτι του αυστηρού πατέρα της Ελισάβετ, Φραγκίσκου Μουτζά, αντιλήφθηκαν ότι η νεαρή Ελισάβετ διέθετε επίμονη αποφασιστικότητα σε ό,τι αφορά τη βελτίωση των εκπαιδευτικών της δυνατοτήτων. Συγκεκριμένος σκοπός της ήταν όχι μόνο να συμβάλει στην άνοδο της κυριολεκτικώς άθλιας πολιτισμικής κατάστασης που βίωναν παραδοσιακά οι συνομήλικες γυναίκες του νησιού της, αλλά και να ικανοποιήσει την εσωτερική της δίψα για προσωπική καταξίωση, που θα αποτελούσε με τρόπο παραδειγματικό μια πολύ υψηλή ηθική συμβολή στη «βάρβαρη» (όπως την χαρακτήριζε η ίδια) κοινωνία της. Στόχος που, ιδανικά τουλάχιστον, αυτή πέτυχε.

Όπως παρατηρεί ο πρώτος κριτικός εκδότης του πληρέστερου σωζόμενου έργου της, ο Φαίδων Μπουμπουλίδης (παραθέτω):

Πέραν όμως των υπ' αυτών μεταδοθεισών εις την Ελισάβετ Μουτζά γνώσεων, η Ζακυνθία λογία οφείλει την πνευματικήν της καλλιέργειαν εις την επίμονον άσκησιν και την επιμελή αναστροφήν μετ' αρχαίων ελληνικών και ιταλικών κειμένων, τα οποία επέτυχε να αναγινώσκη και κατανοή, αφού πρότερον κατώρθωσε μόνη της, τη βοήθεια διαφόρων εγχειριδίων, να εκμάθη την αρχαίαν ελληνικήν και ιταλικήν γλώσσαν³.

* Prof. Cristiano Luciani, Letteratura Neogreca, Dipartimento di Studi Umanistici, Università di Roma "Tor Vergata"; cristiano.luciani@uniroma2.it.

¹ Το θέμα αυτό αναλύσαμε εν μέρει και στον Luciani 2014, 113-129.

² Βλ. γενικά το πρόσφατο άρθρο του Mackridge 2014.

³ Μπουμπουλίδης 1965, θ'.

Η βιβλιοθήκη του πατέρα της ήταν πραγματικά επαρκώς ενημερωμένη και περιείχε βιβλία που χρησιμοποιούνταν συχνά στα ιταλικά σχολεία της εποχής. Ως εκ τούτου, η Ελισάβετ αφιερώθηκε σε βάθος στην εκμάθηση της ιταλικής γλώσσας με άκρο ζήλο και αυτό ξεσήκωσε τόσο τον θαυμασμό των δασκάλων της, όσο και απρόσμενα εκείνον του πατέρα της. Όπως ομολογεί η ίδια στην *Αυτοβιογραφία* της:

Εις τούτον τον καιρόν χωρίς να έχω ακόμη διαβασμένην καμμίαν τέχνην ή επιστήμην, φερμένη μόνον από την φύσιν εσύνθεσα εις την ιταλικήν γλώσσαν κάμποσα γνωμικά και εις Ρωμαϊκήν εσύνθεσα δύο μύθους. Ταύτα τα συνθέματα τα έδειξα του διδασκάλου μου και αυτός εχάρηκε επειδή εγνώρισε από αυτά πως εγώ είχα γεννητικόν νουν, και πως ημπορούσα να προχωρήσω πολύ εις τα γράμματα. Μου κακοφαίνεται οπού δεν ηξεύρω πού να έχω τα πρώτα μου συνθέματα, και τοιαύτης λογής δεν ημπορώ ν' αντιγράψω εδώ κάτω ολίγον τι από αυτά διά να δείξω τι δύναται να κάμη η φύσις χωρίς την βοήθειαν της τέχνης, όμως παρηγορούμαι, διατί πλέον έμπροσθεν θέλει αντιγράψω κανένα μικρόν μέρος από κάποια άλλα μου συνθέματα, τα οποία έγραψα όντας ακόμη εις την αμάθειαν⁴.

Από το υλικό, που ήταν αληθινά πολύ διαφορετικό και ετερογενές, και με το οποίο η Ελισάβετ θα εξασφαλίσει τη δική της «ιδιωτική» εκπαίδευση, όπως αναφέρεται εκτεταμένα στο κείμενο της *Αυτοβιογραφίας* της και όπως εξάγεται από τα έργα που έχουν γραφτεί στα ιταλικά (μέσα στα οποία διακρίνονται κυρίως τίτλοι θεατρικών δραμάτων)⁵, μπορεί άνετα να επιβεβαιώσει κανείς ότι η Μουτζάν Μαρτινέγκου κατάφερε, σε τελευταία ανάλυση, όχι μόνο να αντιμετωπίσει με δύναμη και συνειδητά μια κατάσταση που ξεπέρασε ως προς την προσωπική της μόρφωση τα κοινά όρια της εποχής της, αλλά και να προτρέξει, κατά κάποιον τρόπο, τη πιο σύγχρονη συμβολή της γυναικειάς λογοτεχνίας στο γράψιμο και στην εξέλιξη των ηθών⁶.

Πρώτο βιβλίο βάσει του οποίου η Ελισάβετ ασκείται στην εκμάθηση της ιταλικής γλώσσας στάθηκε το πασίγνωστο *Fior di Virtù*, μια ανθολογία του 14^{ου} αιώνα με ηθοπλαστικά exempla και ιστορίες εμπνευσμένες από την παγανιστική και τη χριστιανική λογοτεχνία. Το έργο είναι διηρημένο σε τριάντα πέντε κεφάλαια που εναλλάσσονται ανάμεσα στις αρετές και τις κακίες, και αποτέλεσε ένα από τα πιο δημοφιλή αναγνώσματα από τα τέλη του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης, μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες, ενώ στην Ιταλία γνώρισε τουλάχιστον 56 εκδόσεις κατά το 15ο αιώνα⁷.

Η δίγλωσση ελληνοϊταλική απόδοση αυτού του λαϊκού βιβλίου, «ωφελιμωτάτου εις όποιον επιποθεί να γυμνάζεται εις την Ιταλικήν και Γραικικήν Γλώσσαν», πρωτοδημοσιεύτηκε στη Βενετία το 1529⁸, με τίτλο *Άνθος των Χαρίτων*⁹, και έγινε πραγματικά το πρώτο δημόδες

⁴ Αθανασόπουλος 1999, 90-91.

⁵ Εδώ κατόπιν καταγράφεται ο κατάλογος των ιταλογραμμένων έργων όπως προκύπτει από την *Αυτοβιογραφία* της: *Numitore*, tragedia, *Bruto primo*, tragedia, *Enrico o l'Innocenza*, tragedia immaginaria, *Laodice o la Prudenza*, tragedia morale, *Emilia ed Etevlige, ovvero dell'invidia* (dialogo), *Numa*, *Camillo*, *Il Tiranno punito*, dramma morale, *La Teanò o la giustizia legale*, dramma, *Licurgo o la Mansuetudine*, dramma morale, *Gli effetti della discordia*, tragedia morale *L'Eccellenza della Giustizia*, dramma, *Il Rigore delle Leggi*, tragedia, *Il buon re*, dramma morale, *Libro di diverse composizioni poetiche*, *I Pastori [amici?]*, commedia morale in un atto, *Novelle morali*, *La saggia madamigella*, commedia, *Il buon procuratore*, commedia. Για τον κατάλογο αυτό πβλ. Πορφύρης 1956, 96, Μπουμπουλιδής 1965, 157, Tabaki, 65-66, Αθανασόπουλος 1999, 180-181 και Luciani 2013, 18.

⁶ Perlorentzou 2003, 108.

⁷ Πβλ. Bühler 1955 και Rosenward 1953, vii-xxx.

⁸ Όχι στα 1546, ή μάλλον όχι μόνο στα 1546, όπως γράφει ο Αθανασόπουλος 1994, 183 (ο οποίος επαναλαμβάνει όσα είχαν παρατηρήσει οι προηγούμενοι ερμηνευτές: Πορφύρης 1956, 101, Μπουμπουλιδής 1965, 158 και Dendrinu Koliias 1989, 100-101, ίσως παραπλανώμενοι από τον Legrand 1885, 274-276), ότι θα επρόκειτο για τη δεύτερη έκδοση, αλλά στα 1529, από τους τύπους των αδερφών Da Sabio «ad instantia di Damanio de Santa Maria». Βλ. Παπαδόπουλος 1984: 34 και Κακουλιδη Πάνου-Πιδώνα 1994.

⁹ Όπως ακριβώς έχει, ακόμη κατά την εποχή της Μουτζάν Μαρτινέγκου, η προμετωπίδα της βενετικής έκδοσης του 1830: «ΑΝΘΟΣ ΧΑΡΙΤΩΝ / Αύξημένον με Διδασκαλίας και Παραδείγματα / άρμοδια εις τας άρετας, και κακίας/ Βιβλίον ώφελιμωτάτον εις όποιον έπιποθεί να γυμνάζεται εις την Ιταλικήν και Γραικικήν Γλώσσαν.// FIOR DI VIRTÙ / Accresciuto di Dottrine e di Esempj /adattati alle virtù ed a' vizi. / Libro utilissimo a chi

ελληνικό έργο σε πεζό λόγο που έτυχε τυπογραφικής διάδοσης¹⁰, αν και ο συγκεκριμένος δεν ήταν ο μόνος τρόπος διάδοσης του έργου, καθώς το βιβλίο έφτασε στην Ελλάδα «σε διαφορετικές εποχές και με δυσανάλογους τρόπους διείσδυσης»¹¹.

Άλλο σπουδαίο ιταλικό αναγνωστικό της Ελισάβετ υπήρξε το *Ηθικά διηγήματα* (*Novelle Morali*) του ιταλόφωνου Ελβετού Φραντζέσκου Σοάβιου (Francesco Soave: 1743-1806). Ο Σοάβιος δίδαξε ρητορική (δηλαδή γλώσσα και λογοτεχνία) στο Πανεπιστήμιο της Πάρμας και στο λύκειο της Brega. Στη Λομβαρδία (βόρεια Ιταλία) είχε εκλεγεί γενικός διευθυντής των δημοδών σχολείων, όπου διέδωσε την παιδαγωγική διδασκαλία του Γερμανού μεταρρυθμιστή Johann Ignaz von Felbiger (1724-1788)¹².

Όταν εγκατέλειψε την Ιταλία για την Ελβετία, λόγω της Γαλλικής κατοχής (1795), ο Σοάβιος πήγε να διδάξει στο κολέγιο του Αγίου Αντωνίου, όπου διακεκριμένος μαθητής του υπήρξε ο Alessandro Manzoni¹³. Έγραψε σπουδαίες συγκριτικές μελέτες για τη φιλοσοφία του Vico και του Condillac, του οποίου μετρίασε την αισθησιοκρατική θεωρία, ενώ αργότερα μελέτησε τα έργα του Locke, και μετέφρασε το δοκίμιό του *An Essay Concerning Human Understanding* (1775). Καρπός των γλωσσολογικών του ενδιαφερόντων είναι το έργο που εκδόθηκε το 1771 στην Παβία η *Grammatica ragionata* της ιταλικής γλώσσας¹⁴.

Με την εργασία αυτή ο Σοάβιος, παρά τον ορθολογισμό που του προέκυψε από τον Vico και που εξέφρασε σε άλλους τομείς της σκέψης του, προσέγγιζε ωστόσο θέσεις πιο συντηρητικές, όπως αυτή του γραμματικού Corticelli¹⁵, ο οποίος, όπως θα δούμε σύντομα, άσκησε επίσης αξιολογη επίδραση στην παιδεία της Μουτζάν Μαρτινέγκου.

Τα *Ηθικά διηγήματα* δημοσιεύθηκαν το 1782. Το έργο αυτό σύντομα έγινε best-seller για τους νέους διανοούμενους. Όπως σχολίασε ο Ούγκο Φώσκολος, του οποίου η γνώμη πιθανόν να αντήχησε ακόμη και στην πατρίδα του, τη Ζάκυνθο, προτρέποντας στην ανάγνωσή του και την Ελισάβετ μας: «[Ο Σοάβιος] είναι στα χέρια όλων των παιδιών που διαβάζουν γράμματα, γιατί τα παιδιά είναι, ως επί το πλείστον, στα χέρια τακτικών κληρικών»¹⁶ (όπως συνέβη κατά την εφηβεία του και στο Manzoni). Αλλά, περισσότερο από τη γραμματική του Σοαβίου, ή από τα πιο πολύπλοκα έργα της ηθικής φιλοσοφίας τα οποία, μεταξύ άλλων, έχουν ήδη κυκλοφορήσει στις αρχές του 19^{ου} αιώνα (1804) σε ελληνική μετάφραση από τον Γρηγόριο Κωσταντά (1758-1844)¹⁷, η Ελισάβετ εξάσκησε την εκμάθησή της μεταφράζοντας τις ιστορίες του:

brama di esercitarsi Nelle lingue / Italiana e Greca volgare. // Venezia 1830, per Francesco Andreoli».

¹⁰ Κακουλίδη Πάνου-Πηδώνια 1994, 6: «Η επιτυχία του *Άνθος των Χαρίτων* δεν οφείλεται μόνο στους λόγους που το έκαναν δημοφιλές στη Δύση, Τα διάφορα χειρόγραφα με τις παραλλαγές τους δείχνουν ότι το έργο πολλαπλασιάστηκε δημιουργικά και διαδόθηκε στον ελληνόφωνο κόσμο πολύ πριν από την έκδοσή του, το έτος όμως της πρώτης έκδοσης, το 1529, έχει ξεχωριστή θέση στον ιστορία των ελληνικών γραμμάτων: Το *Άνθος των Χαρίτων* είναι το πρώτο πεζό έργο που τυπώθηκε στην απλή γλώσσα (το πρώτο είναι ο *Απόκοπος*, 1509). Μ' αυτό λοιπόν το βιβλίο αρχίζει "επίσημα" μια καινούργια περίοδος στις λαϊκές εκδόσεις της Βενετίας και μαζί ένα νέο κεφάλαιο στη διάδοση της πρώιμης δημοτικής πεζογραφίας μας».

¹¹ Koliadimu-Stevanoni 1994, 45. Βλ. όμως ολόκληρο το άρθρο για το ζήτημα του πρωτότυπου της ελληνικής μετάφρασης.

¹² Παραπέμπουμε στις μελέτες των Krömer 1966 και Stanzel 1976.

¹³ Για τη βιογραφία του Σοαβίου βλ. Fontana 1907 και Zoppi 36-40, 127-146. Πβλ. επίσης Grossi-Gianella 1944.

¹⁴ Πβλ. Sgroi 2002 και Marazzini-Fornara 2004.

¹⁵ Patota 1993, 122-123, «Nonostante le illuminate dichiarazioni d'intenti, insomma, non un solo elemento consente di considerare questa un'opera che si allontani dalla strada sicura della tradizione, anzi della conservazione. Io suo autore rifiuta ogni apertura a forme del parlato e del registro colloquiale, che pure andavano affermandosi nella prosa letteraria e non letteraria di quegli anni; molto più vicino al Corticelli che al Buonmattei, precorre l'atteggiamento di rigorosa osservanza all'antico che di lì a poco sarebbe stata la bandiera dei puristi». Όπως είναι γνωστό, παρά το θαυμασμό του κοινού για τη Γραμματική του Σοαβίου, η γενικότερη φιλοσοφική στάση του δεν ικανοποιούσε ορισμένους κριτικούς, οι οποίοι δεν δίσταζαν να υπογραμμίσουν τα μειονεκτήματά της πβλ. Trabalza 1908, 407-416.

¹⁶ Santini 1933, 198.

¹⁷ Για τη διάδοση της ελληνικής πρόσληψης των *Istituzioni di Logica, Metafisica ed Etica* (Μιλάνο 1791) με τίτλο *Στοιχεία της λογικής, μεταφυσικής και ηθικής* από τον Κωσταντά και στη συνέχεια, βλ. Glykofrydi Leontsini 1994: 214-218 και Di Salvo 1994. Πβλ. επίσης Πορφύρης 1956, 100.

Διά να τελειωθώ λοιπόν εις τήν ορθογραφίαν εγώ εστοχάσθηκα να μεταγλωττίζω από την ιταλικήν εις την ρωμαϊκήν γλώσσαν και να τού δίδω [στο δάσκαλό μου τον Δημάδη] να μου διορθώνη τες μεταγλωττίσεις. Εγώ έπιασα λοιπόν να μεταφράζω Le novelle di Francesco Soave. Αυτές είναι γραμμένες εις μίαν εύμορφην γλώσσαν· όθεν ήυρεσκα λέξεις και φράσεις, οπου δε τες εκαταλάμβανα τελείως, διά το οποίον πράγμα ετραβούσα μεγάλον κόπον μεταχειριζόμενη πολλά συχνά ένα χοντρό λεξικόν.¹⁸

Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε τίποτα σχετικά με το ιταλικό λεξικό στο οποίο αναφερόταν σε αυτό το σημείο η Μουτζάν Μαρτινέγκου¹⁹.

Τα *Ηθικά διηγήματα* του Σοαβίου πραγματεύονται ιστορικά και μυθολογικά θέματα με παραδείγματα που αφορούν κυρίως ανθρώπινους χαρακτήρες, όπως (δίνουμε τους τίτλους): *Η ασθενή χήρα* (*La vedova ammalata*), *Οι δύο αδερφοί* (*I due fratelli*), *Ο ευγνώμων φίλος* (*Il grato amico*), *Ο γενναιοδωρος αδερφός* (*Il fratello generoso*) κλπ. Ιδιαίτερος ένα διήγημα, *Ο Αλιμέκ και η Ευδαιμονία* (*Alimek e la Felicità*), ενδέχεται να έχει εμπνεύσει στην Ελισάβετ το θέμα της ευτυχίας, που ανέπτυξε σε βάθος η ίδια συγγραφέας υποστηρίζοντας ότι η ευτυχία βασίζεται στην ατομική ηρεμία.

Ότι οι ηθικές θεωρίες του Σοαβίου επηρεάστηκαν από τον Ελβετό ζωγράφο και ποιητή Salomon Gessner (1730-1788), δεν χρειαζόταν να αποδειχθεί επιπλέον, όπως έκανε ο κ. Βελουδής²⁰, εφόσον ο συγγραφέας των *Ειδυλλίων* (*Idyllen*) (που μεταφράστηκαν στα ιταλικά από τον Giulio Perrini στα 1773 και τον Aurelio Bertola στα 1777), αποδόθηκαν στην ίδια γλώσσα και από τον Σοάβιο, με το ίδιο πνεύμα που χαρακτήριζε τις μεταφράσεις από τον Όμηρο και τον γεωργικό Βιργίλιο. Ο Σοάβιος, όπως παρατηρούσε και ο Φώσκολος, έκανε τα πάντα και γρήγορα: «Il padre Soave faceva di tutto e presto. Ove trattavasi di ragionamento e d'elementi riusciva utilissimo alle scuole, compendiando, spiegando e traducendo i libri dei maestri di metafisica e di rettorica, perché aveva ingegno paziente, penna ardente e testa quadra».²¹

Όπως και αν έχουν τα πράγματα, εύστοχη μας φαίνεται η υπόδειξη του Concari, σύμφωνα με την οποία «Ο Σοάβιος γράφει με σκοπό να ερεθίσει στις ψυχές το συναίσθημα της αρετής καθώς και τον ενθουσιασμό για όσα συμβάλλουν στο να παρηγορήσει και να καταστήσει ευτυχείς τους ανθρώπους».²²

Η μετάφραση από τον Σοάβιο των *Neue Idyllen* του Salomon Gessner, από άποψη δημοσιότητας και ποιητικού αποτελέσματος, είναι ένα από τα πιο πετυχημένα έργα της ελβετικής λογοτεχνίας σε ιταλική γλώσσα του 18ου αιώνα. Οι εκδόσεις της μετάφρασης αυτής,

¹⁸ Αθανασόπουλος 1999, 90.

¹⁹ Σε επιστολή της 24 Φεβρουαρίου 1823, που απευθύνεται στον πατέρα του Φραγκίσκου στην Κέρκυρα, και θα ενσωματώσει αργότερα στην Αυτοβιογραφία της [πβλ. Μπουμπουλίδης 1965, 36, Αθανασόπουλος 1999, 146], η Ελισάβετ τον πληροφορεί ότι άρχισε να μαθαίνει γαλλικά και του ζητά να την προμηθεύσει για τη μελέτη αυτής της γλώσσας ένα καλό γαλλο-ιταλικό λεξικό: «Monsieur mon cher père, / Je prends à vous écrire pour vous faire sentir notre tres-bonne santé et pour / vous demander une grace, c'est de me envoyer deux dictionnaires, l'un français / et italien, l'autre italien et français, parce que les dictionnaires que nous avons, / je ne sai pas où soient. Pardonnez-moi, je vous prie, les erreurs de ma petite / lettre, car ne sont pas encor deux mois après que j'ai commencé, à apprendre / cette langue tres-admirable, pleine de douceur et de facilité. / Recevez donc le compliments de notre maison et donnez-moi votre benediction. / Votre Elise. 24. Fr. 1828». Στο λεκτικό και στη σύνταξη η συγγραφέα, επηρεασμένη κυρίως από τα ιταλικά, κάνει αρκετά λάθη: «Τα λάθη που παρατηρούνται σ' αυτό το μικρό γράμμα είναι αρκετά, προέρχονται από τον συσχετισμό της γαλλικής με την ιταλική γλώσσα και δείχνουν πως η ικανότητα της Ελισάβετ για εκμάθηση της ξένης γλώσσας ήταν μάλλον ακουστική» (Αθανασόπουλος 1999, 193-194). Δυστυχώς η απαίτηση της Ελισάβετ απέτυχε, μian και ο πατέρας δεν κατάφερε να βρει τα λεξικά που τα είχε ανάγκη. Πβλ. Μπουμπουλίδης 1965: 146 («Mi è dispiaciuto alquanto che costì [a Corfù] non se trovino li dizionari che vi chiederi perché mal si può imparare una lingua ove questi vi mancano» «Πολύ στενοχωρήθηκα επειδή εκεί [στην Κέρκυρα] δεν υπάρχουν λεξικά που σας είχα ζητήσει, γιατί κακά μπορεί να μάθει κανείς μια γλώσσα, αν αυτά λείπουν»).

²⁰ Βλ. Βελουδής 1974.

²¹ Santini 1933, 203.

²² Concari 1898, 402: «il Soave scrive per eccitare nello spirito il sentimento della virtù e l'entusiasmo per tutto ciò che tende a sollevare e rendere felici gli uomini».

σε ελεύθερο ενδεκασύλλαβο στίχο, δημοσιεύθηκαν για πρώτη φορά το 1788 και γνώρισαν σπουδαία δημοσιότητα, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα (είναι γνωστές πάνω από 20 εκδόσεις).

Πρόκειται επιπλέον για την πρώτη ολόκληρη μετάφραση από το γερμανικό πρωτότυπο της τρίτης συλλογής των ειδυλλίων του Gessner, δημοσιευμένης στα 1772 (οι προηγούμενες συλλογές βγήκαν στα 1756 και στα 1762, αντίστοιχα), χάρη στην οποία ο Ελβετός συγγραφέας απέκτησε διεθνή φήμη.²³ Τα ποιμενικά ποιήματα του Σοαβίου συνδυάζουν σε μια επιτυχημένη συνάντηση το κλασικό ύφος και την έρευνα του διδασκαλικού στοιχείου ακόμα και στην ποιητική έκφραση, τάση που επέδρασε βαθιά στα θέματα ορισμένων συγγραφέων του πρώτου Ρομαντισμού.

Τα ηθικά θέματα παρέμεναν ασφαλώς ανάμεσα στα κύρια ενδιαφέροντα και τους στόχους της Μουτζάν Μαρτινέγκου. Αλλά πέρα από τη φιλοσοφία, υπήρχε επίσης θέση και για τα μαθηματικά και τη γεωμετρία. Τον Ιούνιο του 1823, πράγματι, έγραψε στον πατέρα της, ο οποίος τότε βρισκόταν στην Ιταλία, παρακαλώντας τον να της στείλει καλά βιβλία για τη γεωμετρία²⁴.

Αλλά ίσως πιο ενδιαφέρουσα είναι η επιστολή, πάλι προς τον πατέρα της, που έστειλε στην Μπολόνια, το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, η οποία ξεχειλίζει από επιθυμίες και εκτιμήσεις για διάφορους κλασικούς συγγραφείς, και ταυτόχρονα η διαβεβαίωση ότι το διακαές ενδιαφέρον της για την παιδεία δεν θα βλάψει οπωσδήποτε την υγεία της:

Στη Μπολόνια

Αξιολάτρευτε Πατέρα,

μέσω ενός από τα πιο αγαπητά σας πρόσωπα έχουμε λάβει όλα όσα μας στείλατε, ως εκ τούτου, ας δεχτείτε τις ευχαριστίες εκ μέρους μου και των υπολοίπων. Δεν είχα το χρόνο να εξετάσω όλα τα νέα βιβλία που μου στείλατε, εκτός από τα *Notti Romane*, έργο πραγματικά γεμάτο κομψότητα, που δεν του λείπουν τα πολιτικά, ούτε τα ηθικά, αν και παγανιστικά στοιχεία. Ως προς τα βιβλία, αν σκοπεύετε να κάνετε κάποια ιδιαίτερη συλλογή, σας συστήνω να συλλέξετε όσα αφορούν στα θέματα της Λογικής, της Φυσικής και της Ηθικής, καθώς και όλους τους κλασικούς συγγραφείς της Ιταλίας, της Γαλλίας και της Αγγλίας. Αυτό εγώ επιθυμώ, όχι προς μοναδικό όφελός μου - γιατί ο χρόνος που έχω να ζήσω στο σπίτι μας δεν είναι αρκετός για μένα να διαβάσω ακόμα και το ένα εικοστό όλων των βιβλίων - αλλά προπαντός για τη χρήση και τη διδασκαλία της οικογένειάς μας. Δεν λέω τίποτα για τους κλασικούς Έλληνες συγγραφείς, επειδή ο αδελφός μου, όντας καλά εκπαιδευμένος στη γλώσσα, θα φροντίσει ο ίδιος να τους προμηθεύσει. Στη συνέχεια, σας συστήνω την αγορά του επικού ποιήματος του Βιργίλιου, αναφέρομαι στην *Αινειάδα*, έργο πολύ κατατοπιστικό και χρήσιμο. Το διάβασα στα γαλλικά και πολύ θαύμασα τον διάσημο ποιητή και σε ορισμένες περιπτώσεις τον βρήκα όχι μόνο αντάξιο, αλλά ανώτερο από τον ίδιο τον Όμηρο. Μέσα από το πρόσωπο του ήρωα του, μας διδάσκει ότι ένα άτομο, για να γίνει ενάρετο, είναι απαραίτητο, εκτός από τις υποχρεώσεις προς τον Θεό, να πληροί την υποχρέωση του υπηκόου, του καλού πολίτη, του γιου, του πατέρα και, τέλος, του γαμπρού. Υποχρεώσεις οι οποίες, πράγματι, όταν εκπληρωθούν όλες κάνουν ενάρετο και αξιοθαύμαστο εκείνον που τις εκπληρώνει, και αν αυτός παραβιάσει έστω και μια από αυτές, οι υπόλοιπες δεν αρκούν για να τον καταστήσουν ενάρετο. Αλλά, ας μιλήσουμε για κάτι άλλο.

Είχα τη μεγάλη χαρά να μάθω από εσάς νέα για τον αδελφό μου. Θα προτιμούσα όμως να μπορούσα να διαβάσω κάποια δική του επιστολή· γι' αυτό αν θέλετε, αγαπητέ πατέρα μου, να το απολαύσω, μπορείτε να το κάνετε συμπεριλαμβάνοντας στο φάκελό σας κάποια επιστολή του, οποιαδήποτε στο μέλλον λάβετε.

Να μην ανησυχείτε, σας παρακαλώ, μήπως η μελέτη εξασθενίσει την υγεία μου: μελετώ για την ευχαρίστησή μου, και ο,τιδήποτε αρέσει στον άνθρωπο, ποτέ δεν μπορεί να του προκαλέσει βλάβη, όταν η ευχαρίστηση αυτή αφορά στην ειλικρίνεια και στην αρετή.

²³ Κανονικά τα έργα του Gessner ήταν γνωστά διαμέσου γαλλικών μεταφράσεων, όπως έγινε π. χ. στην περίπτωση της επιλογής ειδύλλιων από τον περίφημο Aurelio Bertola de' Giorgi (1753-1798). Βλ. Pirro 2003.

²⁴ Βλ. Μπουμπουλίδης 1965, 148: «fra i libri che, come dite, mi manderete dall'Italia, [...] di essere qualche buona geometria».

Δεν έχω τίποτε άλλο να σας γράψω, και επιβεβαιώνοντάς σας για την υγεία όλων μας, σας φιλώ τα χέρια .

5η Σεπτεμβρίου 1823 / από τη Ζάκυνθο/ η Ελίζα σας²⁵

Από την επιστολή αυτή μαθαίνουμε, μεταξύ άλλων, ότι η Ελισάβετ διάβασε το ευπώλητο μυθιστόρημα *Νύχτες στη Ρώμη* (*Notti romane*) του διάσημου μιλανέζου Alessandro Verri (1741-1816)²⁶.

Ίσως ο Διαφωτισμός δεν ήταν η πιο κατάλληλη περίοδος για το γενικότερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον, αλλά πρώτος ο Verri εντόπισε ξανά τον κλασικισμό της αρχαίας Ρώμης μέσα από προσωπικές εκτεταμένες μελέτες και περιοδικές επιτόπιες διαμονές από τις οποίες ο ίδιος παρέθετε κάθε εύρημα που έβγαινε στο φως σε κατάλογο με σχολαστικό τρόπο.

Το *Notti romane* χωρίζεται σε δύο μέρη: το πρώτο, του 1792, με τίτλο *Στον τάφο των Σκιπιόνων* (*Al sepolcro de' Scipioni*) και ένα δεύτερο, του 1804, *Πάνω στα ερείπια του αρχαίου μεγαλείου* (*Sulle ruine della magnificenza antica*). Το πρώτο μέρος εξιστορεί την υποτιθέμενη ανακάλυψη των τάφων της οικογένειας των Σκιπιόνων πάνω στην περίφημη ρωμαϊκή Αππία οδό (μολονότι ίχνη τους ήταν ήδη γνωστά από τον περασμένο αιώνα), την οποία ο ίδιος διερεύνησε προσωπικά το 1780. Η εμφάνιση των διάφορων μορφών αρχαίων Ρωμαίων, οι οποίοι με τη σειρά τους πλησιάζουν τον συγγραφέα με τη μορφή σκιών, εξελίσσεται στην αφήγηση μιας ιστορίας που αρχίζει με την περίοδο της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας και φτάνει ως την Αυτοκρατορία, ενώ η περιγραφή των χαρακτήρων ενεργεί ως νήμα δοκιμαϊκής αφήγησης. Κατά το δεύτερο μέρος του έργου, ο Verri αναφέρει όσα είχε παρατηρήσει κατά τις ημέρες των ανασκαφών και υπογείων εξερευνήσεων: δηλαδή το μεγαλείο της κλασικής αρχαιότητας, τη δυναμική διάσταση της αρχαιολογικής και ιστορικής του αντίληψης και, το σημαντικότερο, την επιθυμία να διατηρήσει οποιαδήποτε απόδειξη του μεγαλείου αυτού του ανώτερου πολιτισμού, που έρχεται σε αντίθεση με την επιφανειακή εκτίμηση των επιστημόνων της εποχής του. Με μια ζωντανή περιοδεία μέσα στο ρωμαϊκό πολιτισμό, ο Verri προσπαθεί να προσδώσει ένα νέο ύφος σε ένα πολύ προοδευτικό κοινό.

Το 1824, αφού έχει τελειώσει τη μοναδική κωμωδία της που σώζεται ως τις μέρες μας, το έργο *Ο Φιλάργγυρος*, η Ελισάβετ συνεχίζει τη δραματογραφική δίγλωσση δραστηριότητά της,

²⁵ Βλ. Μπουμπουλίδης 1965, 151:

«[a] Bologna

Padre adorabile

Con una vostra carissima abbiamo ricevuto tutto ciò che ci mandaste, onde ricevete i miei ringraziamenti e que' degli altri. Non ebbi tempo di osservare i libri nuovi mandatimi, se non alquanto le Notti Romane, opera davvero piena di eleganza, non scarsa di Politica, né di Morale bensì pagana, a proposito de' libri, se voi pensate di fare qualche raccolta, vi consiglio che raccogliate tutte le parti della Filosofia Logica, della Naturale, e della Morale e tutti gli autori classici dell'Italia, della Francia, e dell'Inghilterra, e questo io bramo, non per proprio utile – perché il tempo che ho da vivere in casa nostra né pur mi basterà leggere la vigesima parte di tutti questi libri – ma per utile ed ornamento della famiglia. Non vi dico niente degli autori classici greci, perché mio fratello, ben inteso della lingua, prenderà cura onde raccogliarli. In appresso vi raccomando l'acquisto dell'epico poema di Virgilio, dico l'Eneide, opera assai istruttiva ed utile, io la lessi in francese e molto ammirai il celebre Poeta, trovandolo in certe situazioni non che uguale, ma superiore ad Omero istesso, nella persona del suo Eroe c'insegna, che per rendersi virtuoso convien dopo quel che deve a Dio, adempiere il dovere del suddito, del cittadino, del figlio, del padre e, finalmente, quello dello sposo, doveri per verità, che ove tutti si adempiono rendono virtuoso ed ammirabile colui che gli adempisce e dove un solo di questi si trasgredisce non bastano gli altri onde renderlo tale. Ma veniamo ad altro.

Ebbi gran piacere per aver inteso da voi notizia del mio fratello, o più ne avrei avuto, se avessi letta sua propria lettera, onde se volete, mio caro padre, che io ne godi su questo, lo potete fare acchiudendomi nella vostra lettera, qualche altra sua, che all'avvenire ne avrete.

Non abbiate, vi prego, niun timore che lo studio possa indebolirne a mia salute io studio pel solo piacere, e ciò che all'uomo piace non gli può mai cagionar male quando il piacevole riguarda all'onestà e alla virtù.

Non ho altro da scrivervi, onde resto con farvi intendere la nostra perfettissima salute e con baciarvi ambe le mani.

5 Set[tembre] 1823 s. v. La vostra Elisa, Zante».

²⁶ Βλ. Santato 2004, 338-342, 439 (βιβλιογραφία).

γράφοντας το ιταλικό δράμα ο *Camillo*. Το έργο έτυχε να διαβάσει ένας αξιόλογος συγγενής της, ο οποίος είχε σπουδάσει νομικά στην Πάντοβα, ο Ιπότης Μεγαλόσταυρος Αντώνιος Κομούτος (1748/9-1833)²⁷, ο οποίος δεν δίστασε να διατυπώσει ορισμένες επιφυλάξεις σχετικά με την έκβαση της ιταλικής απόδοση, (παραθέτω):

Αλλά ας ξαναγυρίσω εις την γραμματισμένην ζωήν μου. Ένα από τὰ δράματα τούτου του χρόνου [το 1824], δηλαδή τον «*Camillo*», το έδωσα εις τον διδάσκαλόν μου τον Ρωμαντζά διά να το αναγνώση, αυτός δε, χωρίς να ηξεύρω εγώ τίποτε, το έδωκε και το εδιάβασεν ο θεϊός μου, ο κύριος Αντώνιος Κομούτος, ο οποίος ερχόμενος μίαν ημέραν διά να μας χαιρετίση και αρχίζοντας κάτι να λέγωμεν περί σπουδής μου το είπε και μου έδωσε να καταλάβω πως η ιταλική φράσις, με την οποίαν αυτό το δράμα είναι γραμμένον, δεν ήτον τελείως καλή²⁸.

Σε αυτό το σημείο η Ελισάβετ αποφασίζει να αναβάλει τις ιταλικές δημιουργίες της και να εμβαθύνει περισσότερο τη μελέτη αυτής της γλώσσας. Για το σκοπό αυτό επέλεξε να αντιμετωπίσει τη δυσχερή ανάγνωση του πεζού λόγου του *Δεκαήμερου* του Βοκκακίου. (Παραθέτω):

Η Δεκαήμερος (*sic*) – ήγουν *il Decamerone* – του Βοκκακίου είναι το μοναχόν σύγγραμμα, οπού από τότε οπού εγράφη, έως την σήμερα, νομίζεται διά την πλέον εξαίρετην πεζογραφίαν της ιταλικής γλώσσας· όθεν εγώ ανεγίνωσκα ένα-ένα μύθον του (*novella*), έπειτα τον εξεστιχούσα, μετά ταύτα τον έγραφα χωρίς να κοιτάζω το βιβλίον. Ο Βοκκάκιος έχει φράσεις πολλά δύσκολες, αλλά τες εκαταλάμβανα, πρώτον διατί εδιάβαζα τα γραμματικά σχήματα, τα οποία είναι εις την γραμματικήν του Αββά Κορτιτζέλλι²⁹.

Ας σταματήσουμε για λίγο πάνω σε αυτό το χωρίο από την *Αυτοβιογραφία* της, όπου γίνεται σαφές ότι η Μουτζάν Μαρτινέγκου ασχολήθηκε, ύστερα από τον Σοάβιο, με έναν άλλο σύγχρονο θεωρητικό της γραμματικής της ιταλικής γλώσσας, τον κληρικό ακαδημαϊκό της Crusca και παιδαγωγό αβά Σαλβατόρε Κορτιτζέλλι (*Salvadore Corticelli*, 1689-1758)³⁰. Το έργο που αναφέρει η Μουτζάν Μαρτινέγκου ήταν ένα βασικό βοήθημα της σχολικής εκπαίδευσης της εποχής³¹, πρόκειται για μια καινούργια μέθοδο για την εκμάθηση της γραμματικής του τοσκανικού ιδιώματος σύμφωνα με πρωτοποριακές παιδαγωγικές οδηγίες, με τίτλο *Regole ed osservazioni della lingua toscana ridotte a metodo* (*Κανόνες και παρατηρήσεις για τη γλώσσα της Τοσκάνης μεθοδικά διασκευασμένες*, Μπολόνια 1745). Η γραμματική αυτή είναι εφοδιασμένη με αναρίθμητα παραδείγματα από την πεζογραφία και το ύφος του Βοκκακίου, κατάλληλα για νεαρούς μαθητές³². Ο Κορτιτζέλλι στο μεταξύ παραχώρησε στη δημοσιότητα και μια “εκκαθαρισμένη” έκδοση του *Δεκαήμερου* του Βοκκακίου (Μπολόνια 1751), ως περαιτέρω συμβολή στην υποστήριξη της κομψής φλωρεντινής γλώσσας του μεγάλου πεζογράφου³³.

²⁷ Η οικογένεια Κομούτος, πελοποννησιακής καταγωγής, εγκαταστάθηκε στη Ζάκυνθο γύρω από το 16^ο αιώνα. Υπήρξε μία από τις πιο διάσημες οικογένειες του νησιού. Ο Αντώνιος Κομούτος, ο θεϊός της Ελισάβετ, απασχολήθηκε, μεταξύ άλλων, και με τη λαογραφία και εξελέγη «Κόμης, Πρίγκιψ της Επτανήσου Πολιτείας και Πρόεδρος της Γερουσίας». Βλ. Ζωής, 1963, Α', 307-309.

²⁸ Μπουμπουλίδης 1965, 38.

²⁹ Μπουμπουλίδης 1965, 38-39.

³⁰ Για την προσωπικότητά του βλ. Magnani 1983.

³¹ Marazzini 1994, 88.

³² Σύμφωνα με το σύγχρονο Βενετό ερμηνευτή Francesco Antonio Zaccaria (1714-1795) η γραμματική του Κορτιτζέλλι παρουσιάζει «un nuovo Decamerone non di novelle, ma di precetti sopra la Toscana eloquenza, scritto tuttavia colla maggior grazia, che in un perfetto imitatore del Boccaccio si possa mai desiderare, e (che è più) de' migliori esempli dal Boccaccio stesso principalmente tratti corredato a gran vantaggio de' lettori. Sicché e i precetti, e lo stile, con che si danno, e gli esempli, che li confermano, ed illustrano, rendono questo libro grandemente pregevole, e tale da mettersi con gran premura in mano de' giovanetti» βλ. Zaccaria 1754, 77.

³³ Rosasco 1777, 316: «Dicasi adunque aurea la lingua del milletrecento, perché fu bella, perché fu pura, perché fu corretta, perché ebbe illustri scrittori, e sopra tutto perché gli antichi, anche idioti, nello spiegarci usavano certa struttura di parole, certa grazia di sentimenti, certa naturale eleganza di espressione, che non è con eguale facilità a noi naturale».

Με τη μελέτη των έργων του αββά Κορτιζέλλι η Μουτζάν Μαρτινέγκου εφοπλίστηκε με τα πιο ενημερωμένα σχολικά βιβλία που απευθύνονταν πλέον για αποκλειστική χρήση των μαθητών του σχολείου και όχι, όπως συνέβηκε παλαιότερα με τις λόγιες γραμματικές (όπως π. χ. του καρδινάλιου Πέτρου Bembo, 1525), που ήταν προορισμένες μάλλον σε εγγράμματο και μορφωμένο, αλλά και πολύ περιορισμένο, κοινό διανοούμενων. Με άλλα λόγια, η Ελισάβετ στάθηκε σε θέση να μεταχειριστεί τα καινούργια και μεταρρυθμιστικά εργαλεία που είχαν ρυθμιστεί στην Ιταλία στο πλαίσιο της πολιτισμικής πολιτικής του 18^{ου} αιώνα.³⁴

Ως εκ τούτου, η συγγραφέας μας θα μπορούσε να ομαλοποιήσει το ύφος της σύμφωνα με τις πιο ενημερωμένες και συνεπείς προδιαγραφές της εποχής, αν θεωρήσουμε ότι, στα 1820, όταν δηλαδή έγραψε το διάλογο της *Αιμηλίας και της Εθελβίγη, ή περί Φθόνου (Dialogo di Emilia ed Etelvigie, ovvero dell'Invidia)*³⁵, παρόλο που βρίσκουμε στο κείμενο πάντοτε την προσωπική αντωνυμία *egli* και όχι *lui* σε λειτουργία υποκείμενου, όπως προδιαγράφει ο Κορτιζέλλι (αλλά και ο Σοάβιος), ωστόσο στο πρώτο πρόσωπο του παρατατικού απαντάμε εναλλακτικά τον τύπο με κατάληξη -ο και τον τύπο σε -a (*volevo/voleva*), ενώ το δεύτερο τύπο τον απέφευγαν οι σύγχρονοι γλωσσολόγοι.

Αξίζει να κάνουμε λόγο επίσης για την πρόοδο της Μουτζάν Μαρτινέγκου στο επίπεδο της δραματουργικής αισθητικής. Στον τομέα αυτό η ζακυνθινή συγγραφέας φαινόταν ιδιαίτερα ικανή, αν κρίνουμε τουλάχιστον από τους τίτλους των χαμένων δραμάτων.

Και ακριβώς στο πλαίσιο αυτό, δεν είναι άτοπο να αναφέρουμε πως, δεδομένου ότι είχε εξακριβώσει τα προσωπικά της καλλιτεχνικά όρια, που συνδέονταν με μια ψυχαναγκαστική τάση προς την δημιουργία γραπτών διαλόγων, τάση που αρχίζει με τη σύνθεση των δραμάτων *Numitore* και *Licurgo*, η ίδια η Ελισάβετ θα βασιστεί για τη βελτίωσή της στη μελέτη των αισθητικών έργων του Ιταλού λογίου Gian Vincenzo Gravina (1664-1718).

Το ενδιαφέρον για τον συν-ιδρυτή της Ακαδημίας της Αρκαδίας (1690), της σχολής που είχε ως κύριο στόχο τη διατήρηση της κλασικής ελληνο-λατινικής παράδοσης σε αντίθεση με τη μοντέρνα άποψη του Διαφωτισμού, ίσως πρόλαβε τη Μουτζάν Μαρτινέγκου υπό τον διττό ρόλο του Γραβίνα ως θεατρικού θεωρητικού και ως ηθικού φιλόσοφου, αλλά είναι βέβαιο ότι διάβασε σίγουρα την πραγματεία *Περί τραγωδίας* του (*Della tragedia*, 1715), που «αναπτύσσει – όπως παρατηρήθηκε – περισσότερο την ποιητική τέχνη παρά την κριτική, αν εξαιρέσουμε ορισμένες αποτιμητικές αξιολογήσεις για τον Tasso και τον Guarini».³⁶

Στην πραγματεία αυτή, όντως ο Γραβίνα συνοψίζει τις διδακτικές αρχές της τέχνης που είχε ήδη εκφράσει σε προηγούμενες θεωρητικές εργασίες οι οποίες παρακολουθούν αυστηρά τη φύση του «αληθινού και του ορθού», δηλαδή τα μόνα κριτήρια που συνδέουν το καλό με την ηθική διδασκαλία. Σε αυτές τις πραγματείες ο Γραβίνα αποδίδει στα διαφορετικά λογοτεχνικά είδη αντίστοιχες επιστημολογικές λειτουργίες, επίσης, ανάλογα με το ύφος που εντόπιζε. Η Τραγωδία π.χ. διορίζεται για να εκπροσωπήσει τη σύγκρουση των παθών, τοποθετώντας τον άνθρωπο μπροστά στον εαυτό του και τον άγριο χαρακτήρα του, με σκοπό να τον βελτιώσει μέσα από ένα σταδιακό ηθικό δίδαγμα και τον έλεγχο των ίδιων των παθών (ή «παραλήρημα», όπως τον αποκαλεί ο Γραβίνα):³⁷

Imperoché, benché la tragedia rappresentando casi miserabili ed atroci commova le passioni, nulladimeno, siccome il corpo umano bevendo a poco a poco il veleno supera con la consuetudine la forza di quello e ne fugge l'offesa, così l'animo commosso frequentemente senza suo pericolo dalle finte rappresentazioni si avvezza in tal maniera alla compassione ed all'orrore, che a poco a poco ne perde il senso, come nella peste veggiamo avvenire; in modo che poi, quando nella vita civile incorra

³⁴ Πβλ. Matarrese 1993, 21-40.

³⁵ Πβλ. Αθανασόπουλος 1999, 102-109, ενώ 109-117 και 183-189 για την ελληνική μετάφραση.

³⁶ Αυτή η γνώμη του Baroni 1997, 290: «è più di poetica che di critica, se si prescinde da alcuni giudizi molto limitativi su Tasso e Guarini».

³⁷ Για την έννοια του παραλήρηματος στην αισθητική νοοτροπία του Γραβίνα, βλ. Tatarkiewicz 1982: 148: «uno dei concetti fondamentali dell'estetica del Gravina è quello di delirio, termine con cui egli definisce quello stato paranormale della mente, in cui le passioni, impadronitesi del controllo della fantasia, portano lo spirito verso una condizione di esaltazione, di turbamento e di frenesia, al limite della follia».

oggetti, e casi veri e compassionevoli o spaventevoli sopra la propria o l'altrui persona, si trova esercitato sul finto, e preparato dall'uso alla tolleranza del vero: appunto come i soldati a sostener la vera guerra, nel finto combattimento e nella palestra lungo tempo s'avvezzano.³⁸

Έτσι, η ηθική ανάγκη και η αισθητική επιθυμία σε κάποιο σημείο του έργου της Μουτζάν Μαρτινέγκου φθάνουν να συμπλέκονται και αλληλοενισχύονται θετικά. Αλλά σε αυτές τις κατηγορίες της ηθικής και της αισθητικής χρειάζεται να προσθέσουμε έναν σαφή παιδαγωγικό και κοινωνικό στόχο ως απόηχο του καλύτερου διδάγματος του Διαφωτισμού. Η ευθύνη της Ελισάβετ δεν είχε σκοπό μόνο την προσωπική ανέλιξη σε κάποια κοινωνική τάξη (και με ποια ωφέλεια, άλλωστε), αλλά θα μπορούσε να εξυπηρετήσει, βάσει των αρχών της ευαισθησίας της εποχής, τη βελτίωση μιας ανθρώπινης κοινότητας, όπως αυτής της Ζακύνθου, που την χαρακτήριζαν διαπροσωπικές σχέσεις ακόμα πολύ χοντροκομμένες και άγριες.

Εστοχαζόμενοι – γράφει η Ελισάβετ στην *Αυτοβιογραφία* της – πως είχα να μεταγλωττίσω εις το απλόν πολλά ψυχοφελή συγγράμματα, και να τα κάμω να τυπωθούν προς κοινή ωφέλεια, και προς edikón μου μνημόσυον³⁹.

Ακριβώς αυτός ήταν ο πυρήνας της διαφωτιστικής σκέψης της Μουτζάν Μαρτινέγκου, μιας στάσης που η ίδια συμμερίσθηκε με τις μεταρρυθμιστικές πρακτικές και τις διανοητικές πρωτοβουλίες ξεχωριστών προσωπικοτήτων της εποχής, όπως της Ευανθίας Καΐρη, του Αδαμαντίου Κοραή και του Ρήγα Βελεστινλή: δηλαδή τα «ψυχοφελή συγγράμματα», τις «μεταγλωττίσεις» ηθικών έργων, αλλά προπαντός τη χρήση του μείζονος συστήματος για τη διάδοση των ιδεών: «τὸ τύπωμα».

Βιβλιογραφία

- Baroni, Giorgio: *Storia della critica letteraria in Italia*, Τορίνο 1997.
- Bühler, Curt F.: “Studies in the Early Editions to the Fiore di Virtù”. *Papers of the Bibliographical Society of America* 49 (1955): 315-339.
- Concari, Tullo: *Storia letteraria d'Italia, Il Settecento*, Μιλάνο 1898.
- Dendrinou Koliass, Helen (Επιμ.), Elisavet Moutzan-Martinengou, *My Story*, Athens Georgia 1989
- Di Salvo, Ines: “Percorsi ideologici. Le traduzioni neogreche da Francesco Soave (1804-1876)”. Στο: Vitti 1994: 189-202.
- Emiliani-Giudici Paolo (Επιμ.): *Prose di Gianvincenzo Gravina*, Φλωρεντία 1857.
- Fontana, Leopoldo: *Francesco Soave (1743-1806)*, Pavia 1907.
- Glycofrydi-Leontsini, Athanasia: “Traduzione di testi filosofici italiani durante l'Illuminismo neogreco (Genovesi, Muratori, Soave)”, στο: Vitti 1994: 203-218.
- Grossi Angelo - Gianella Laura (Επιμ.), *Francesco Soave: vita e scritti scelti pubblicati in occasione del 2. centenario della nascita*, 1944.
- Koliadimu Stamatia-Stevanoni Cristina: “Per l'individuazione del prototipo italiano di Άνθος τῶν χαρίτων, Venezia 1529”, στο: Vitti 1994: 39-56.
- Krömer, Ulrich: *Johann Ignaz von Felbiger: Leben und Werk*, Φράμπουργ 1966.
- Legrand, Émile: *Bibliographie Hellénique. Description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au XVIIIe siècle*, τ. 1, Παρίσι 1918.
- Luciani, Cristiano (2013): *Elisavet Mutzà(n)-Martinengu, Autobiografia e teatro. L'opera superstite di una nobildonna zantiota*, Roma 2013.
- Luciani, Cristiano (2014): *Estetica, filologia e politica nell'Ottocento greco*, Roma 2014.
- Mackridge, Peter: “Venise après Venise: official languages in the Ionian Islands, 1797-1864”. *Byzantine and Modern Greek Studies* 38 (2014): 68-90.
- Magnani, Sabina: “Corticelli, Salvatore”. Στο: *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 29, Roma 1983.

³⁸ Emiliani-Giudici 1857, 158.

³⁹ Αθανασόπουλος 1999, 100.

- Marazzini, Claudio: *La Lingua italiana: Profilo storico*, Bologna 1994.
- Marazzini Claudio-Fornara Simone (Επιμ.): *Francesco Soave e la grammatica del Settecento* (Πρακτικά του Συνεδρίου, Vercelli, 21 Μαρτίου 2002), Alessandria 2004.
- Matarrese, Tina: *Storia della lingua italiana. Il Settecento*, Bologna 1993.
- Patota, Giuseppe: *I percorsi grammaticali*, στον L. Serianni Luca-Trifone Pietro (Επιμ.): *Storia della lingua italiana*, τ. I, Torino, 1993: 93-137.
- Perlorentzou, Maria: “‘Impronte’ strutturali nell’*Autobiografia* di Elissavet Mutzàn Martinengu”, στον Προίου Alkistis-Armati Angela (Επιμ.): *La presenza femminile nella letteratura neogreca*. Πεπραγμένα του VI Convegno Nazionale di Studi Neogreci (Ρώμη 19-21 Νοεμβρίου 2001), Roma 2003: 91-108.
- Pirro, Maurizio: *Anime floreali e utopia regressiva: Salomon Gessner e la tradizione dell’idillio*, Pasian di Prato 2003.
- Rosasco, Girolamo: *Della lingua toscana. Dialoghi sette*, Torino 1777.
- Rusconi, Giuseppe: *Ecclesiastici ticinesi a Roma nel Settecento*, Locarno 2006.
- Santato, Guido: “Cultura e letteratura nell’Illuminismo”. Στον Borsellino Nino-Pedullà, Walter (Επιμ.): *Storia generale della letteratura italiana*, τ. VII: *Il secolo riformatore: poesia e ragione nel Settecento*, Roma 2004: 297-454.
- Santini Emilio (Επιμ.): U. Foscolo, *Sulla traduzione dell’Odissea*, in *Opere*, VII, *Lezioni, articoli di critica e di polemica (1809-1811)*, Firenze 1933: 197-230.
- Sgroi, Salvatore C.: *Studi di storia della terminologia linguistica: la Grammatica ragionata della lingua italiana, 1771, di Francesco Soave tra razionalismo ed empirismo*, Roma 2002.
- Stanzel, Joseph: *Die Schulaufsicht im Reformwerk des Johann Ignaz von Felbiger (1724-1788): Schule, Kirche und Staat in Recht und Praxis der aufgeklärten Absolutismus*, Paderborn 1976.
- Tabaki, Anna: “L’oeuvre dramatique d’Élisabeth Moutzan-Martinengou”. *ΣΥΓΓΡΑΣΜΑ/COMPARAISON* 7 (1996): 59-73.
- Tatarkiewicz, Władysław: *L’Estetica moderna*, ιταλ. μεταφρ. Torino 1982.
- Trabalza, Ciro: *Storia della grammatica italiana*, Milano 1908.
- Vitti, Mario (Επιμ.), *Testi letterari italiani tradotti in greco (dal ’500 ad oggi)*, Soveria Mannelli 1994.
- Zaccaria, Francesco Antonio: *Storia letteraria d’Italia*, VI, Modena 1754.
- Zoppi, Giuseppe: *Gli scrittori della Svizzera italiana*, τ. I-II, Bellinzona 1936.
- Αθανασόπουλος, Βαγγέλης (Επιμ.): *Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου, Αυτοβιογραφία*, Αθήνα, Ωκεανίδα 1997.
- Βελουδής, Γεώργιος, «Η παρουσία του Salomon Gessner στη λογοτεχνία του ελληνικού Διαφωτισμού». *Ο Ερασιστής* 11 (1974): 17-40.
- Ζώης, Λεωνίδας Χ.: *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τόμοι Α’-Β’, Αθήνα 1963.
- Κακουλίδη Πάνου Ελένη-Πηδώνια Κομνηνή (Επιμ.), *Άνθος των Χαρίτων-Φιόρ δε Βερτού. Η Κυπριακή Παραλλαγή*, Λευκωσία 1994.
- Μπουμπουλίδης Φαίδων Κ. (Επιμ.): *Ελισάβετ Μουτζά-Μαρτινέγκου*, Αθήνα 1965.
- Παπαδόπουλος, Θωμάς Ι.: *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci-1800)*, τ. Α’, Αθήνα 1984.
- Πορφύρης, Κωνσταντίνος (Επιμ.): *Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1801-1832), Αυτοβιογραφία*, Αθήνα 1956.